

HANA BOČKOVÁ

ARNE NOVÁK O KOMENSKÉM

Hovoří-li Arne Novák v doslovu k edici *Smutného hlasu*, díla Komenského stáří (z r. 1660), o obdivuhodné celoživotní kompaktnosti Komenského postojů, o tom, že „duševní fyziognomie světového pansofisty a českobratrského panharmonika nabyla definitivní podoby už v době, kdy stál teprve na počátku své práce“ (Novák 1946), lze totéž s trochou nadsázky prohlásit o Novákovu postoji ke Komenskému: i ten je v průběhu jeho aktivního badatelského života podivuhodně stálý, nikoli však jednoduchý či neproblematický.

S obsáhlou Komenského tvorbou, činností encyklopedickou, pedagogickou i politickou se Novák vyrovnává v celé její šíři v pracích syntetického charakteru. I zde je ovšem viditelné, která část Komenského činnosti je mu nejbližší. Jsou to jeho „osobní díla“, většinou česky psané spisy, linie procházející celým Komenského životem; v počátcích humanismem školené disputace, svár Rozumu a Víry v myslí mladého muže přihlížejícího k neštěstí jiných, posléze však spisy těžknoucí o osobní zkušenost, řešící vztah světa, člověka a Boha a uzavírající se v zúčtování, v závěti. Společný tón útěchy a přimknutí se ve všech obtížných situacích, jež reflektují, k Bohu, vedl badatele k jejich označování jako „útěšné“, přestože jejich žánrová příslušnost byla nejednotná. Novák však užívá s ohledem na jejich – uprostřed Komenského ostatní tvorby – bezprostřední a vzácné svědectví o osobě autorově označení „osobní díla“: z nich je to především *Truchlivý* (1. díl, asi r. 1623), méně *Labyrint světa a ráj srdce* (sepsán r. 1623, 1. vyd. r. 1631 ještě pod titulem *Labyrint světa a lusthaus srdce*, 2. vyd. r. 1663 jako *Labyrint světa a ráj srdce*), latinské *Centrum securitatis*, popř. *Unum necessarium* (první spis vyd. r. 1625, druhý r. 1668), hlavně však *Křaft umírající matky jednoty bratrské* (1. vyd. r. 1650) a *Smutný hlas* (1. vyd. r. 1660).

I ve studiích speciálních přistupuje Novák ke Komenskému především přes tuto část jeho slovesného díla, jakkoli by se mohlo zdát, že tak dochází ke zkreslení jeho obrazu jako slovesného umělce nebo dokonce jeho tvorby obecně.

Avšak Novák je dobře informován o badatelských výsledcích soudobé kome-niologie, jak dosvědčují jeho recenze v odborném tisku i obsáhlá studie věnovaná práci Stanislava Součka o *Labyrintu* (Novák 1938) aj., stejně tak sleduje i postup bádání na poli starší literatury obecně: jeho kritický soud je však ovlivněn

měřítka, jež klade zpravidla na literaturu mladší. Porozumění má pro Komenského texty, v nichž pociťuje přítomnost osobního prožitku, který je pro něj zdrojem lyričnosti a známkou skutečného umění: zato v jeho spisech latinských nalézá „přetížený a přemělkovaný jazyk pozdního humanismu,“ u časoměrného překladu biblických žalmů hovoří dokonce o „pabásnění“. Nalezneme – z tohoto zorného úhlu – i přísné posouzení *Labyrintu*: „Zde se ještě jednou, v nejvyšším slohu vrací to, co bylo tak charakteristické pro starou českou literaturu vůbec: přísná vážnost mravní, založená na důsledném názoru křesťanském, živý smysl pro skutečnost, pojímanou však celkem odmítavě, záliba v alegorii a sklon satirický, konečně nedostatek porozumění pro pravé hodnoty umělecké“ (Novák 1994: 77). Touha poměřovat *Labyrint* jeho západními protějšky vysvítá z hledání paralel v *Gulliverovi*, Bunyanově *Poutníkovi cestě* či mystice sv. Terezie z Avilly.

Básníkem se stává Komenský jen tehdy, pronikne-li v jeho textu na povrch cit člověka: „Kromě živé názornosti a překypující obrazivosti jest to především prudkost, ano útočnost prožitku, co z Komenského činí básníka“ (Novák 1920/1928: 29).

A právě tento cit, zdroj lyričnosti, je to, čím podle Nováka překonává hranice naší literatury směrem k „velkým“ literaturám evropským. Tímto citem, pro Komenského tvorbu charakteristickým, je smutek, melancholie, společný motiv všech jeho zásadních úvah o Komenském – básníkovi. Smutek je charakteristickým znakem Komenského a české reformace obecně. Přes onen smutek hledá opakovaně protějšky Komenského v Shakespearovu *Hamletovi*, v Michelangelovi a Tassovi, výtvarně zobrazený smutek v Dürerově *Melancholii* je mu emblémem doby prožívající deziluzi končící renesance. Je si však vědom, že smutek Komenského pochází z jiných zdrojů než u jeho evropských protějšků, a tyto zdroje se pokouší pojmenovat ve své rané práci, literárně pojatém fiktivním rozhovoru Komenského s Miltonem *Národ budoucích příchozích* (Novák 1910).

Všudypřítomný smutek je v mlze podzimního dne, v šeru Miltonovy pracovny, kde se problýskne torzo antické sochy jako připomenutí jednoho z mnoha protikladů, jimiž se oba diskutující odlišují. Novák úmyslně zjednodušuje postoje obou mužů, aby o to ostřeji vynikly paralely a kontrasty: Milton, milovník Itálie a antiky, je tu představen jako renesanční typ, zato Komenskému totéž jižní slunce evokuje kraje biblické, renesance stojí proti reformaci. Komenský sní o Anglii jako o svobodné zemi, jeho cesta lodí za bouře, známý motiv z *Labyrintu*, tam potvrzující marnost lidského snažení a nepolepšitelnost člověka, je tu transformován jako plavba ke světlu, Anglie je mu „domicilem světlé všemoudrosti“. Avšak Milton „demaskováním“ Angličanů jako praktikistního národa obchodníků a politiků Komenskému tuto vizi bere: „Rozlišili jsme naprosto svět praktického činu a sladkého snění.“ Ne tak Češi: „Uprostřed bitevní vřavy stáváte se blouzníky a myslíte na tisícileté království. Studenou politiku matete vášnivým nadšením“ (Novák 1910: 4). Konečně největším protikladem je existující a prosperující anglický národ a národ český, jehož skutečná podoba je nejasná: jsou to exulanti, nebo domácí konformisté přizpůsobení změněným poměrům? Komenský se tak může podobně jako Mojžíš obracet pouze k „národu budoucích příchozích“, ke generacím, které teprve přijdou, přejmou pozitivní

hodnoty shromážděné předky, skuteční Novákovu myšlenku o celistvosti národa v čase.

Tvůrci těchto hodnot a vlastně tradice v pravém slova smyslu jsou též osobnosti literárních dějin starší doby, jak opakovaně dokládá: je to vedle Komenského Hus, Chelčický, Blahoslav. Myšlenkou pomyslného řetězu tvůrců, jež si podávají ruce přes staletí, se Novák hlásí ovšem též k Březinovi, jehož *Stavitele chrámu* dal do záhlaví své studie *Čtvero poselství Jana Amose Komenského* (Novák 1916). Zatímco první tři jmenované muže Novák nechce analyzovat, neboť u „bohoslovců a náboženských myslitelů, vyjadřujících se abstrakcí, přes nadosobní zkušenost“, postrádá „sled individuálního řešení života,“ nalézá u Komenského vedle jeho práce pedagogické, pansofické a irenické onen čtvrtý proud, v němž se prostřednictvím svých už zmíněných útěšných, „osobních“ spisů projevuje jako „přísný a otevřený genij upřímnosti“, jak ho ostatně vidí i ve studii *Smutek Jana Amosa Komenského* (Novák 1928) a v doslovu k vydání Komenského *Smutného hlasu* (Novák 1946). Komenský, sám součást tradice, vytváří tu svůj vlastní obsah tohoto pojmu: je to vztah k minulosti přesahující ovšem do budoucnosti (víra a Bible, jazyk, národ a jeho mládež). Silný vztah k Bibli, již nechává promlouvat na vypjatých místech svých textů, jej váže k tradici ještě jiného druhu, činí ho pokračovatelem řady starozákonních proroků – příznačně právě Jeremiáše, Izaiáše, pociťujících odpovědnost za svěřený národ, méně už Joba, jehož neštěstí je příliš individuální a nezasahuje širší lidské společenství. Soustředěnost na postavy tragicky hrdinské však usvědčuje Nováka i z jisté nedůslednosti – Komenský jindy v Bibli nacházel i postavy, v nichž vyzvedal přímočaře pozitivní sílu – příkladem může být prorok Ageus, jímž zaštítil spis *Haggaeus redivivus* vzniklý v době nadějně pro návrat exulantů do vlasti a nové budování jednoty.

Pocit odpovědnosti za jednotu, která ve vypjatých okamžicích splývá s národem, sounáležitost s širším společenstvím neodporuje Komenského pocitu osobního smutku, který Novák neustále připomíná. Právě ve spojení s jednotou, národem, na průsečíku minulosti a budoucnosti může být melancholie překonána „čिनorodým úsilím“ pedagoga, encyklopedisty, irenika a pansofisty. Zbývá snad dodat, že i tehdy, když se Komenský cítí být blízko smrti, jak je tomu v jeho osobním kšaftu, *Smutném hlasu*, kde je „posledním na ten čas vrátným po sobě dveře zavírajícím,“ je jeho smutek překonáván radostnou vyhlídkou na přebývání s Bohem, tento osobní pocit však Novák odkazuje do hájemství Komenského privatissima.

Zřetel ke společenství a jeho potřebám má podle Nováka jistý vliv i na stylové zařazení Komenského – z pozdněrenesančních východisek a humanistického školení se propracovává k protestantskému baroku, pro něž je vedle patosu a výrazové přetíženosti platná pro baroko obecně významná vazba na Bibli a stylizace autora do pozice duchovního pastýře, mluvčího, ochránce celku. Nicméně je třeba dodat, že situace, v níž se jednota v exilu octla, právě po takovém mluvčím volala.

Konečně snad nebude příliš anachronické poukázat i na jistou vnitřní spřízněnost obou mužů, jak se k ní přibližává Novák v dopise příteli – zdá se, že právě po-

city, které připisuje Komenskému a jež tak soustavně analyzuje, sehrály v jeho životě analogickou roli: „Smutkem (...) dotrpěl jsem se svého radostného blaženství; nemyslím, že by to byla cena příliš nepatrná. Bral jsem na sebe všechny mlhy a páry sychravých soumraků neutěšené a churavé doby, aby z nich mohlo vysvitnouti nové a nahé slunce čistého štěstí“ (Heidenreich 1940: 73). Překonáním smutků prací pro společenství jako by Novák překročil meze úvah o literatuře a promlouval k soudobým společenským problémům: v nové republice je tato otázka jistým politikem a Novák ji v souvislosti s Komenským připomíná v aktualizujících článcích v denním tisku. Za všechny jmenujme článek *Výročí J. A. Komenského* publikovaný ve *Venkovu* u příležitosti 1. zasedání Národního shromáždění Československé republiky 15. listopadu 1918 (Novák 1918). Opět v návaznosti na útešné, „osobní“ spisy označuje Novák tuto chvíli jako „Komenským zaslibenou,“ a je-li současně přesvědčen, že „Komenský nám může a má býti vůdcem k cílům dalším“, pak je možné prodloužit onu pomyslnou linii březinovských „stavitelů chrámu“ až do Novákovy přítomnosti.

LITERATURA

HEIDENREICH, Julius

1940 Učitel tradice a osobnosti, in *Strážce tradice. A. Novákoví na památku*. (Praha – Olomouc: Fr. Borový-R. Promberger), s. 68-75

NOVÁK, Arne

1910 Národ budoucích příchozích, *Novina* IV, sešit 1, s. 1–16

1916/1940 Čtvero poselství Jana Amose Komenského, *Lumír* XLIV, 1916, č. 1; přetištěno in *Zvony domova – Kniha studií a podobizen* (Praha: Fr. Borový) a in *Zvony domova, Myšlenky a spisovatelé. Dvě knihy studií a podobizen* (Praha – Brno), s. 11–30

1918 Výročí J. A. Komenského, *Venkov* XIII, č. 266, 15. 11. 1918, s. 5

1920/1928 Smutek Jana Amose Komenského, *Lidové noviny* 14. 11. 1920, knižně in *Nosiči pochodní* (Praha: Literární odbor Umělecké besedy) s. 28-36

1933, 1946, 1994 Dějiny české literatury, in *Československá vlastivěda*, díl VII, *Písemnictví* (Praha: Sfinx), s. 7-208; *Dějiny českého písemnictví* (Praha: Sfinx), ed. Antonín Grund; *Dějiny českého písemnictví* (Praha: Brána), ed. Bohumil Svozil

1938 Studie S. Součka k Labyrintu světa, *AJAK* 1938, sv. 14, s. 193–201

1946 Doslov, in Jan Amos Komenský, *Smutný hlas* (Vyškov: F. Obzina), s. 45-51

ARNE NOVÁK ON J. A. KOMENSKÝ

Arne Novák does not judge Komenský's work in the context of Czech literature of the period, not even those of his works which were written already before Komenský's going into exile. Novák's attitude to the literary production of late humanism, in which Komenský has his roots, is very critical and it even borders on incomprehension. However, his interest was held by Komenský's Czech and Latin "consolations", by which Komenský tried to comfort his readers as well as himself in unfavourable times. In them Novák finds thought parallels with current European literature (J. Milton, Shakespeare's *Hamlet*, etc.); he thinks them to be connected by a strong feeling of melancholy of the era as it was portrayed in visual art by A. Dürer. At the same time Komenský is for Novák one of the "cathedral builders" in Otokar Březina's sense – one of the personalities who maintain and increase values which were vital for the nation also in Novák's time. Thus Komenský was also politicised by Novák in a time when the new republic was being established and its spiritual substance was being formed.

